

Костянтин Задоя, к. ю. н.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Україна

КРИМІНАЛІЗАЦІЯ ВОЄННИХ ЗЛОЧИНІВ У НАЦІОНАЛЬНИХ ПРАВОВИХ СИСТЕМАХ: ДОСВІД МОЛДОВИ ЯК УРОК ДЛЯ УКРАЇНИ

Kostiantyn Zadoia, PhD in Law

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine

CRIMINALIZATION OF WAR CRIMES IN NATIONAL LEGAL SYSTEMS: MOLDOVIAN EXPERIENCE AS A LESSON FOR UKRAINE

Criminalization of war crimes in national legal systems is important because enable prosecution of this crimes in national level. Principle of complementarity, on which the functioning of the International Criminal Court is based, testifies that national prosecutions of war crimes should be prioritized over international prosecutions. Unfortunately current Ukrainian criminal legislation on war crimes is very vague, has many gaps and is in need of dramatic amendments. In this view Moldovian experience of domestication of international criminal law should be taken into consideration. On the one hand Moldovian and Ukrainian criminal law has common legal origins, on the other Moldovian approach to the criminalization of war crimes correspond with best European practices.

Keywords: war crimes, criminalization of crimes, the principle of complementarity, International Criminal Court, implementation of international criminal law.

Вступ. Стаття 8 Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом і його державами-членами, з іншої сторони від 27 червня 2014 року (далі – Угода)¹ передбачає, що сторони співробітничать з метою зміцнення миру та міжнародного правосуддя шляхом ратифікації та імплементації Римського статуту Міжнародного кримінального суду від 17 липня 1998 року² (далі – РС, Статут) та пов'язаних з ним документів. Хоча це положення й не конкретизує, в чому саме має виразитись імплементація положень РС, однак, майже не викликає сумніви те, що одним із компонентів цього процесу має стати приведення кримінального законодавства України у відповідність із положеннями Статуту щодо так званих *основних злочинів (core crimes)* за міжнародним правом: геноциду (стаття 6 РС), злочинів проти людяності (стаття 7 РС), воєнних злочинів (стаття 8 РС), агресії (стаття 8bis РС). По-перше, такий крок є звичним для держав-учасниць РС³, по-друге – на необхідності гармонізації національного кримінального законодавства з вказаними положеннями РС неодноразово вказували представники української правової доктрини⁴.

¹ *Association Agreement between the European Union and its Member States, of the one part, and Ukraine, of the other part* (adopted 27 June 2014, entered into force 01 September 2017). <http://eurlex.europa.eu/legalcontent/EN/TXT/?uri=uriserv:OJ.L_.2014.161.01.0003.01.ENG> (2018, лютий, 14).

² *Rome Statute of the International Criminal Court* (adopted 17 July 1998, entered into force 01 July 2002). <<https://www.icc-cpi.int/resource-library/Documents/RS-Eng.pdf>> (2018, лютий, 14).

³ Див., наприклад, *Act to Introduce the Code of Crimes against International Law 2002* (Bundestag). <<https://www.mpicc.de/files/pdf1/vstgbleng2.pdf>> (2018, лютий, 14); *Crimes Against Humanity and War Crimes Act 2000* (Senate and House of Commons of Canada). <<http://laws-lois.justice.gc.ca/PDF/C-45.9.pdf>> (2018, лютий, 14); *International Crimes Act 2003* (Raad van State, Staten-Generaal). <https://documents.law.yale.edu/sites/default/files/netherlands_-_international_crimes_act_english_.pdf> (2018, лютий, 14).

⁴ Див., наприклад, Кучевська, С.П. (2009). *Проблеми гармонізації законодавства України про кримінальну відповідальність та Статуту Міжнародного кримінального суду*: дис...канд. юрид. наук. Львів; Мохончук, С.М. (2014). *Кримінально-правова охорона миру та безпеки людства*: автореф. дис.... д-ра юрид. наук. Харків.

Важливо розуміти, що на шляху до виконання статті 8 Угоди Україна буде далеко не першою державою, яка адаптує своє національне кримінальне законодавство до положень Статуту, а отже – має можливість спертись на доволі вагомий правовий досвід іноземних держав. Причому вивчення цього досвіду має відбуватись не лише з огляду на можливість рецепції певних завершених законодавчих “форм”, а й з точки зору виявлення помилок або “слабких місць” іноземного законодавства та, відповідно, уникнення подібних вад при реформуванні українського кримінального закону. Найбільший інтерес викликає досвід тих іноземних держав, що сповідають однакові з Україною традиції кримінального права. З тих правових систем, що цілеспрямовано “доместикували” положення РС щодо *core crimes*, напевне, найбільш близькою до української є правова система Молдови. Молдовське та українське кримінальне законодавство мають спільне радянське (соціалістичне) “коріння”, яке й зараз продовжує справляти вагомий вплив на позитивне кримінальне право та доктрину України та Молдови¹.

З рештою необхідно наголосити на тому, що в контексті агресії Російської Федерації проти України, яка триває з 2014 року², та, відповідно, збройного конфлікту між Україною та Російською Федерацією³, найбільший інтерес становить досвід Молдови в питанні приведення національного кримінального законодавства у відповідність зі статтею 8 РС, яка закріплює юрисдикцію Міжнародного кримінального суду (далі – МКС) стосовно *воєнних злочинів (серйозних порушень міжнародного гуманітарного права)*.

Криміналізація серйозних порушень міжнародного гуманітарного права за законодавством Молдови перед реформою 2013 року. Кримінальне законодавство республік СРСР було малочутливим до положень міжнародного кримінального права, які визнають певні діяння злочинами та вимагають їх переслідування на національному рівні. Не був винятком з цієї тенденції й Кримінальний кодекс (далі – КК) Молдови (Молдовської РСР) 1961 року⁴, що, як наприклад і КК України (Української РСР) 1960 року⁵, лише фрагментарно встановлював відповідальність за окремі діяння, які визнаються воєнними злочинами за сучасним міжнародним правом: мародерство, насильство над населенням в районі воєнних дій, погане поводження з військовополоненими, незаконне носіння знаків Червоного Хреста та Червоного Півмісяця та зловживання ними (статті 267-270 КК Молдови 1961 року). Ці положення частково являють собою інерційне слідування архаїчним положенням міжнародного гуманітарного права початку ХХ ст., а частково є витвором радянської правової традиції. Найголовніше ж, що вони охоплювали лише доволі незначний спектр діянь, які визнавались та визнаються воєнними злочинами за міжнародним правом. Ще один вимір проблемності цих положень полягає в тому, що перераховані діяння

¹ Також адаптували своє національне кримінальне законодавство до положень РС щодо основних злочинів за міжнародним правом й інші держави Центральної та Східної Європи. Утім, попри певну спільну з Україною правову «спадщину» у вигляді соціалістичної правової традиції, кримінальне законодавство цих держав все ж істотно видозмінилось у порівнянні з часами існування «соціалістичного табору» та Радянського Союзу й впевнено еволюціонує у напрямку до романо-германської правової традиції. В принципі у тому ж самому напрямку розвиваються й молдовська та українська правові системи. Однак, як видається, в частині кримінального права обидві вони все ж значно ближче до (пост-)радянських «стандартів», аніж до «стандартів» континентальної Європи. Хоча наближення до останніх і має місце, воно все ж видається не настільки інтенсивним, як наприклад у випадках із Пенітенціарним кодексом Естонії 2001 року або Кримінальним кодексом Румунії 2014 року.

² Попри заперечення цього факту з боку російської влади він одержав міжнародне визнання. Див. з цього приводу перш за все UNGA Res 68/262 (27 March 2014) UN Doc A/RES/68/262. <http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/RES/68/262> (2018, лютий, 14); UNGA Res 71/205 (19 December 2016) UN Doc A/RES/71/205. <http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/RES/71/205> (2018, лютий, 14).

³ Попри те, що Україна поки не ратифікувала РС, вона вже двічі визнала юрисдикцію Міжнародного кримінального суду ad hoc на засадах статті 12(3) РС, зробивши про це заяви від 17 квітня 2014 та від 8 вересня 2015 року. Друга із цих заяв охоплює події в період, що мали чи матимуть місце на території України в період з 20 лютого 2014 року до моменту ратифікації Україною РС, її подання викликане прагненням української влади забезпечити невідворотність відповідальності за злочини, вчинені в контексті агресії з боку Російської Федерації.

⁴ *Уголовный кодекс 1961* (Парламент Республики Молдова). <<http://lex.justice.md/index.php?action=view&view=doc&lang=2&id=314072>> (2018, лютий, 14).

⁵ *Кримінальний кодекс України*, ст.ст. 260-263 (1960) (Верховна Рада України). <<http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2002-05>> (2018, лютий, 14).

позиціонувались як військові злочини, а отже – їх суб'єктом відповідно до статті 238 КК Молдови 1961 року могли бути виключно особи, що за молдовським законодавцем мали статус військовослужбовців (у тому числі – військовослужбовців органів національної безпеки, внутрішніх справ), осіб, що проходять обов'язкову військову підготовку, резервістів під час проходження військової служби, обов'язкової військової підготовки, навчальних або перевірочних зборів, чи особи, щодо яких молдовське законодавство містило спеціальну вказівку при визнанні їх суб'єктами військових злочинів. При цьому, наприклад, вже перший коментар Міжнародного комітету Червоного Хреста до Женевських конвенцій про захист жертв війни від 12 серпня 1949 року¹, який був виданий на момент прийняття КК Молдови 1961 року, вказував, що в контексті збройного конфлікту міжнародного характеру положення цих конвенцій стосовно кримінальної відповідальності за їх *серйозні порушення (grave breaches)*² вимагають переслідування стороною конфлікту як власних громадян, так і громадян протилежної сторони конфлікту³.

Приймаючи нові кримінальні кодекси на межі 1990-их та 2000-их років, пострадянські держави (колишні республіки СРСР) зробили крок уперед в питанні гармонізації власного національного законодавства з положеннями міжнародного права, що встановлюють відповідальність за *core crimes*. Зокрема, новоприйняті кримінальні кодекси стали наповнюватись автономними (окремими) положеннями, що встановлювали відповідальність за вказані діяння. Від моменту набрання чинності містив такі положення й КК Молдови 2002 року⁴. У контексті цієї тенденції варто відмітити, що молдавський кримінальний закон з одного боку увібрав в себе певні риси, які притаманні пострадянському кримінальному законодавству в цілому, а з іншого боку – від самого початку містив доволі неординарні законодавчі рішення, окремі з яких стосувались і кримінальної відповідальності за воєнні злочини.

Переважна більшість пострадянських держав при оновленні власного законодавства орієнтувались на прийняті майже одночасно Модельний КК для Співдружності Незалежних Держав (далі – СНД) 1996 року⁵ та КК Російської Федерації 1996 року⁶, які у тому числі зумовили загальний вектор розвитку пострадянського кримінального права в питанні криміналізації основних злочинів за міжнародним правом. Наприклад, у статті 139 КК Молдови 2002 року та статті 437 КК України 2001 року⁷, як і в більшості інших пострадянських кримінальних кодексів, законодавча характеристика агресії ґрунтується на так званій “Нюрнберзькій та Токійській” моделі⁸,

¹ Geneva Convention for the Amelioration of the Condition of the Wounded and Sick in Armed Forces in the Field (adopted 12 August 1949, entered into force 21 October 1950) 75 U.N.T.S. 31 <<https://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/Volume%2075/volume-75-I-970-English.pdf>> (2018, лютий, 14); Geneva Convention for the Amelioration of the Condition of the Wounded, Sick and Shipwrecked Members of the Armed Forces at Sea (adopted 12 August 1949, entered into force 21 October 1950) 75 U.N.T.S. 85 <<https://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/Volume%2075/volume-75-I-971-English.pdf>> (2018, лютий, 14); Geneva Convention Relative to the Treatment of Prisoners of War (adopted 12 August 1949, entered into force 21 October 1950) 75 U.N.T.S. 135 <<https://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/Volume%2075/volume-75-I-972-English.pdf>> (2018, лютий, 14); Geneva Convention relative to the protection of civilian persons in time of war (adopted 12 August 1949, entered into force 21 October 1950) 75 U.N.T.S. 287 <<https://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/Volume%2075/volume-75-I-973-English.pdf>> (2018, лютий, 14).

² Зокрема, мова йде про статтю 49 Женевської конвенції про поліпшення долі поранених і хворих у діючих арміях, статтю 50 Женевської конвенції про поліпшення долі поранених, хворих та осіб, які зазнали корабельної аварії, зі складу збройних сил на морі, статтю 129 Женевської конвенції про поводження з військовополоненими, статтю 146 Женевської конвенції про захист цивільного населення під час війни.

³ Pictet, J (1952). Commentary on the Geneva Conventions of August 12 1949. *Volume I*. Geneva: International Committee of the Red Cross, 365.

⁴ Уголовный кодекс Республики Молдова 2002 (Парламент Республики Молдова).

<<http://lex.justice.md/viewdoc.php?action=view&view=doc&id=333674&lang=2>> (2018, лютий, 14).

⁵ Модельный уголовный кодекс. Рекомендательный законодательный акт для Содружества Независимых государств 1996 (Межпарламентская Ассамблея государств – участников Содружества Независимых Государств). <<http://docs.cntd.ru/document/901781490>> (2018, лютий, 14).

⁶ Уголовный кодекс Российской Федерации 1996 (Государственная Дума, Совет Федерации)

<http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_10699/> (2018, лютий, 14).

⁷ Кримінальний кодекс України 2001 (Верховна Рада України). <<http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>> (2018, лютий, 14).

⁸ Див. детальніше про цю модель криміналізації агресії за національним кримінальним правом у Sayarin, S. (2014). *The Crime of Aggression in International Criminal Law: Historical Development, Comparative Analysis and Present State*. Springer Science & Business Media, 202-207.

що пояснюється очевидним впливом статті 353 КК РФ 1996 року та статті 103 КК Модельного КК для СНД.

З іншого боку, в питанні криміналізації воєнних злочинів КК Молдови 2002 року від самого початку відзначався нестандартним підходом. Більшість пострадянських держав, створювали положення (див. у тому числі й статтю 438 КК України 2001 року), які передбачають кримінальну відповідальність за ці діяння, наслідуючи не статтю 8 РС, що містить розлогу “кодіфікацію” воєнних злочинів, а статтю 356 КК РФ 1996 року та статтю 106 Модельного КК для СНД 1996 року, які викладені в геть інакший спосіб – їх диспозиції прагнуть охопити значну кількість порушень міжнародного гуманітарного права не стільки шляхом їх конкретного перерахування в тексті кримінального закону, скільки за рахунок використання абстрактних (обтічних) законодавчих формул на кшталт “застосування у збройному конфлікті засобів і методів, заборонених міжнародним договором”. Уразливість цього підходу ставала все більш помітною з плином часу, адже поза пострадянським простором, більшість держав при впровадженні чи модернізації положень національного законодавства, які встановлювали кримінальну відповідальність за воєнні злочини, спиралась на статтю 8 РС щонайменше у концептуальному вимірі та намагались викласти об’єктивні та суб’єктивні ознаки воєнних злочинів максимально конкретно. Примітно, що визнають істотні вади статті 356 КК РФ 1996 року сучасні російські автори: “Порівнюючи [її] з багатослівною ст. 8 РС, можна, здавалось би, захоплюватись вмінням нашого законодавця створювати норми високого рівня абстракції. Однак це навряд чи можливо. У рамках ст. 356 КК РФ нам вдалось зробити те, що не вдавалось зробити нікому до того або після: “втиснути” всі порушення чотирьох Женевських конвенцій, ДП І, інших міжнародних договорів та звичаєвого міжнародного права, що мають бути кримінально карані, в єдиний склад злочину. Відповідно, перелік претензій до ст. 356 КК РФ безкінечний: змішування “гаазького” та “жєневського” права, упущення звичаєвого міжнародного права, прогалини або, навпаки, надмірне охоплення в криміналізації, нерозрізнення міжнародного та неміжнародного збройного конфлікту й т.п.”¹. Своєрідність молдовського підходу полягала у тому, що на відміну статті 356 КК РФ 1996 року та статті 106 Модельного КК для СНД 1996 року, КК Молдови 2002 року в первинній редакції передбачав хоча й вельми спрощену, але тим не менш очевидну диференціацію воєнних злочинів, що втілювалось у співіснуванні статей 137 (“Нелюдське поводження”) та 143 (“Застосування заборонених засобів та методів ведення війни”). У такому підході вгадується намагання молдовського законодавця відобразити те, що сучасне міжнародне гуманітарне право має дві “гілки”: 1) “право Гааги” – норми, які регламентують ведення війни; 2) “право Жєневи” – норми, які регламентують захист окремих категорій осіб. Причому, якщо стаття 143 КК Молдови 2002 року була викладена у звичний для пострадянської кримінально-правової традиції абстрактний спосіб, то те саме не можна сказати про статтю 137 цього Кодексу в її первинній редакції. Навпаки, її положення містить доволі розлогий перелік конкретних порушень міжнародного гуманітарного права, який, утім, важко назвати не позбавленим вад. Наприклад, у первинній редакції ч. 3 ст. 137 КК Молдови фігурував термін “винищення”, хоча він не згадується ані в положеннях Женевських конвенцій про захист жертв війни від 12 серпня 1949 року щодо серйозних порушень цих конвенцій, ані в статті 3, спільній для Женевських конвенцій про захист жертв війни від 1949 року, ані в статті 8 РС. Натомість, усі ці положення послідовно вживають термін “вбивство”, а винищенням, у свою чергу, в статті 7 РС називається один із проявів злочинів проти людяності, що можуть вчинятись і поза контекстом збройного конфлікту. Інший характерний приклад – ч. 1 ст. 137 КК Молдови 2002 року в первинній редакції встановлювала кримінальну відповідальність за катування осіб, що перебувають під захистом міжнародного гуманітарного права, з метою “умисного заподіяння тяжких страждань або тяжких тілесних ушкоджень або іншої тяжкого шкоди [їх] здоров’ю”, і в той же час у частині третій цієї статті йшлося про “застосування катування, нанесення каліцтв, винищення або смерт[у] кар[у] без законного суду осіб, зазначених у частині (1)”. Якщо вважати, що застереження про відсутність законного суду пов’язано виключно зі словами “смертна кара”, у такому випадку не зрозуміло, яким саме чином можна розмежувати між собою зміст кримінально-правових заборон, передбачених ч.ч. 1 та 3 ст. 137 КК Молдови 2002 року в первинній редакції, в тих їх складових, що стосуються катування. Якщо ж виходити з того, що слова “без законного суду” стосувались усіх перерахованих в частині третій статті діянь,

¹ Есаков, Г.А., Русинова, В.Н., Богуш, Г.И. (2017). *Международные преступления: модель имплементации в российское уголовное законодательство*. Москва: Проспект, 8-9.

тобто й катування, це створює враження про те, що за певних умов катування є прийнятною поведінкою стосовно осіб, які перебувають під захистом міжнародного гуманітарного права. Утім, хоча б зі згаданих вище положень Женевських конвенцій про захист жертв війни від 12 серпня 1949 року випливає абсолютно протилежний висновок. Отже, у який би із двох вказаних вище способів не тлумачилась первинна редакція ч. 3 ст. 137 КК Молдови, результат інтерпретації не дає чіткого уявлення про те, які ж саме діяння у розумінні цього положення належить вважати катуванням. На жаль, не змогла внести ясність у це питання й молдовська правова доктрина. Навпаки, як видається, її представники взагалі намагались уникнути необхідності коментування ч. 3 ст. 137 КК Молдови 2002 року в первинній редакції¹, усвідомлюючи проблемність цього положення.

Слід застерегти, що появу в КК Молдови 2002 року статті 137, яка очевидно вирізняється на фоні традиційного пострадянського підходу до встановлення кримінальної відповідальності за воєнні злочини, не можна пояснити виключно проактивністю молдовського законодавця, адже в даному випадку він учинив так, як чинили й законодавці більшості інших пострадянських держав, а саме – взяв за основу іноземний правовий досвід. Однак у випадку з первинною редакцією статті 137 КК Молдови 2002 року прикладом для наслідування стала стаття 358 КК Румунії 1968 року², а не стаття 356 КК РФ 1996 року та стаття 106 Модельного КК для СНД 1996 року. При цьому не можна не відмітити, що при запозиченні цього положення не обійшлося без його модифікацій, які, на жаль, лише погіршили його зміст. Наприклад, стаття 358 КК Румунії 1968 року, на відміну від статті 137 КК Молдови 2002 року, встановлювала відповідальність за катування осіб, що перебувають під захистом міжнародного права, виключно на рівні своєї частини третьої, а в частині першій статті йшла мова про нелюдське поводження з особами, які перебувають під захистом міжнародного гуманітарного права. До того ж ч. 3 ст. 358 КК Румунії 1968 року було викладено у спосіб, який не допускав висновків про те, що за певних умов катування вказаних осіб не буде кримінально караним. Утім, заради справедливості варто відмітити, що зміст статті 358 КК Румунії 1968 року не був бездоганним *per se*. Наприклад, у ньому фігурує термін “винищення”, що є неоднозначним в контексті відповідальності за серйозні порушення міжнародного гуманітарного права, і в той же час відсутній набагато звичніший для того самого контексту термін “вбивство”.

Попри те, що можна прослідкувати очевидний “генетичний” зв’язок між статтею 137 КК Молдови 2002 року в первинній редакції й статтею 358 КК Румунії 1968 року, з одного боку, та статтею 143 КК Молдови 2002 року й статтею 356 КК РФ 1996 року та статтею 106 Модельного КК для СНД 1996 року, з іншого боку, в одному аспекті встановлення кримінальної відповідальності за воєнні злочини молдовський законодавець все ж виявився вельми оригінальним. Зокрема, стаття 138 КК Молдови 2002 року в первинній редакції встановлювала відповідальність за: 1) виконання наказу, що тягне вчинення злочину, передбаченого статтею 137 цього Кодексу; 2) віддання начальником наказу про вчинення вказаного злочину; 3) невиконання або неналежне виконання обов’язків із запобігання вчиненню підлеглими того самого злочину. Утім, викликає серйозні сумніви доцільність такого законодавчого рішення. З цілим рядом застережень можна виправдати самостійну криміналізацію третього із вказаних діянь – у такий спосіб законодавець Молдови дуже фрагментарно “доместикував” у національне кримінальне право інститут командної відповідальності³, відобразивши не всі його “гілки”, зокрема – у ч. 3 ст. 138 КК Молдови 2002 року було проігноровано відповідальність військового командира за неприпинення воєнних злочинів та невжиття заходів для їх переслідування. Однак вкрай важко знайти раціональне пояснення окремій криміналізації першого та другого діянь. Складається враження, що це рішення ґрунтується на некоректному тлумаченні положень міжнародного права. Зокрема, положення Женевських конвенцій про захист жертв війни від 12 серпня 1949 року, які встановлюють зобов’язання в сфері забезпечення відповідальності за серйозні порушення цих конвенцій, говорять про те, що держави-учасниці мають вжити заходів для встановлення кримінальної відповідальності осіб, що вчиняють серйозні порушення чи віддають наказ про такі дії. Утім, це зобов’язання залишає на розсуд держав вибір техніко-юридичного способу його реалізації, не вимагаючи натомість формулювання

¹ Див., наприклад, Бужор, В., Гуцуляк, В., Спыну, И. (2010). *Уголовный кодекс Республики Молдова: комментарий*. Кишинэу: Institutul de Științe Penale și Criminologie Aplicată, 359.

² *Codul Penal 1968* (Parlamentul). <<http://legislatie.just.ro/Public/DetaliiDocument/38070>> (2018, лютий, 14).

³ На момент прийняття КК Молдови 2002 року та зараз основним орієнтиром (чи принаймні одним із основних орієнтирів) щодо змісту цього інституту за міжнародним правом була та залишається стаття 28 РС.

національного кримінального закону у спосіб, який був передбачений в первинних редакціях ч.ч. 1, 2 ст. 137 КК Молдови 2002 року. Таким чином, у даному випадку не існувало міжнародно-правового зобов'язання, яке б спонукало до створення положень, що за своїм змістом є спеціальними по відношенню до положень, передбачених главою IV Загальної частини КК Молдови 2002 року (“Співучасть”).

Насамкінець слід відмітити, що в певному аспекті криміналізації воєнних злочинів первинна редакція КК Молдови 2002 року виявивсь навіть більш консервативною, аніж традиційні “маяки” пострадянської кримінально-правової законотворчості – КК РФ та Модельний КК для СНД. Зокрема, статті 389-392 КК Молдови 2002 року майже дослівно відтворювали положення статей 267-270 КК Молдови 1961 року (див. вище про проблемність їх змісту з точки зору міжнародного права), хоча ані КК РФ, ані Модельний КК для СНД подібних положень не передбачали, що виглядає цілком логічним, адже у зв'язку із впровадженням більш-менш прямих національно-правових аналогів заборон воєнних злочинів за міжнародним правом втрачає сенс прихована (опосередкована) криміналізація таких діянь як військових злочинів.

Реформа 2013 року: наближення кримінального законодавства Молдови до міжнародного права в питанні відповідальності за серйозні порушення міжнародного гуманітарного права. Молдова підписала РС ще 8 вересня 2000 року, але ратифікація договору відбулась лише 12 жовтня 2010 року. Хоча Статут прямо не вимагає від держав-учасниць приведення національного кримінального законодавства у відповідність до його статей 6-8bis, влада Молдови, спираючись на досвід іноземних правових систем, все ж вирішила зробити це та в 2013 році ухвалила відповідні зміни до КК Молдови 2002 року¹. Як відмічалось у Пояснювальній записці до відповідного законопроекту, необхідність таких змін обумовлена тим, що чинні на той момент положення КК Молдови 2002 року або лише частково відповідали положенням РС, або мали надто загальний характер, або були явно помилковими, що в сукупності могло б заважати здійсненню Молдовою власної юрисдикції щодо тих чи інших злочинів з огляду на закріпленій у статті 17 РС принцип комплементарності. Інакше кажучи, влада Молдови розглядала вади національного кримінального законодавства як потенційну загрозу визнання Молдови неспроможною здійснювати кримінальне переслідування *core crimes*, що автоматично активувало б юрисдикцію МКС. З одного боку це вело б до негативних для Молдови наслідків на зовнішньополітичній арені, а з іншого – навряд чи відповідало б інтересам правосуддя, оскільки міжнародна судова установа *a priori* перебуває в більш складному становищі з точки зору здатності ефективно та швидко відправляти правосуддя, аніж національні суди. Окрім того, Пояснювальна записка містить згадку про ще одну причину, через яку КК Молдови 2002 року потребував істотних змін, а саме – необхідність виконання міжнародних зобов'язань щодо належного переслідування основних злочинів, які впливають для Молдови з низки міжнародних договорів. У випадку з воєнними злочинами акцентувалась увага на зобов'язаннях, які впливають перш за все з Женевських конвенцій про захист жертв війни від 12 серпня 1949 року та Додаткових протоколах до них від 8 червня 1977 року². Зокрема, у Пояснювальній записці таким чином пояснювалось, чому чинні на той момент положення кримінального законодавства Молдова щодо відповідальності за воєнні злочини не можна було вважати достатніми з точки зору необхідності виконання міжнародно-правових зобов'язань: “Республіка Молдова, ратифікувавши Женевські Конвенції та Додаткові Протоколи до них, взяла на себе зобов'язання вживати всіх законодавчих заходів для встановлення кримінальних санкцій, що могли б застосовуватись щодо осіб, які вчинили або наказали вчинити будь-який із тяжких злочинів, передбачених Конвенціями. Таким чином, для ефективного виконання зобов'язань недостатньо всього лише зібрати повністю всі воєнні злочини в одну статтю, а

¹ Закон о внесении изменений и дополнений в Уголовный кодекс Республики Молдова № 985-XV от 18 апреля 2002 года 2013 (Парламент Республики Молдова). <<http://lex.justice.md/ru/347974/>> (2018, лютий, 14).

² Protocol Additional to the Geneva Conventions of 12 August 1949, and relating to the protection of victims of international armed conflicts (Protocol I) (adopted 08 June 1977, entered into force 7 December 1978) 1125 U.N.T.S. 3 <<https://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/Volume%201125/volume-1125-I-17512-English.pdf>> (2018, лютий, 14); Protocol Additional to the Geneva Conventions of 12 August 1949 and relating to the protection of victims of non-international armed conflicts (Protocol II) (adopted 08 June 1977, entered into force 7 December 1978) 1125 U.N.T.S. 609 <<https://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/Volume%201125/volume-1125-I-17513-English.pdf>> (2018, лютий, 14).

необхідно окремо індивідуалізувати кожне з них. Це б відповідало також вимогам принципу зрозумілості юридичних норм”¹.

Варто віддати належне молдовській владі, яка, задекларувавши системні проблеми національного кримінального законодавства та поставивши перед собою вельми амбітну мету, не пішла шляхом мінімальних (“косметичних”) вдосколень КК Молдови 2002 року, а обрала радикальний варіант його модернізації в аспекті кримінальної відповідальності за воєнні злочини. Перш за все це вилилось у запровадження значно більш розгалуженої системи видів воєнних злочинів за рахунок викладення статті 137 КК Молдови 2002 року в новій редакції та доповнення Кодексу новими статтями 137-1 – 137-4. Примітно, що при побудові “каталогу” воєнних злочинів молдовський законодавець, як і багато європейських держав, вирішив не спиратись на текст статті 8 РС, в якому воєнні злочини “каталогізовані” (“кодіфіковані”, систематизовані) за типом порушення міжнародного гуманітарного права та типом збройного конфлікту, а взяв за орієнтир правові блага, на які посягають відповідні діяння. Зокрема, такий підхід був реалізований раніше в Кодексі злочинів проти міжнародного права (далі – КЗпМП) ФРН 2002 року. Порівняння положень цього Кодексу з новелами молдовського кримінального закону дає підстави говорити, що саме німецьке законодавство було основним “джерелом натхнення” для молдовської влади. Про це свідчить хоча б те, що перелік правових благ, за якими у КК Молдови 2002 року внаслідок реформи 2013 року “каталогізовано” воєнні злочини, загалом збігається з аналогічним переліком за КЗпМП ФРН 2002 року:

1) воєнні злочини проти осіб: стаття 137 КК Молдови 2002 року – § 8 КЗпМП ФРН 2002 року;

2) воєнні злочини проти власності та інших прав: стаття 137-1 КК Молдови 2002 року – § 9 КЗпМП ФРН 2002 року;

3) воєнні злочини, які полягають у застосуванні заборонених засобів ведення війни: стаття 137-2 КК Молдови – § 12 КЗпМП ФРН 2002 року;

4) воєнні злочини, які полягають у неправомірному використанні розпізнавальних емблем міжнародного гуманітарного права: стаття 137-3 КК Молдови – § 10 КЗпМП ФРН 2002 року;

5) воєнні злочини, які полягають у застосуванні заборонених методів ведення війни: стаття 137-4 КК Молдови – § 11 КЗпМП ФРН 2002 року.

Однак не можна не відмітити, що молдавський законодавець не вдався до банального “копіювання” німецького кримінального закону. В певних аспектах криміналізації воєнних злочинів підходи КК Молдови 2002 року та КЗпМП ФРН 2002 року різняться. Наприклад, за КЗпМП ФРН 2002 року діяння, які полягають у (а) завданні ударів по персоналу, об’єктах, матеріалах, підрозділах або транспортних засобах, задіяним у наданні гуманітарної допомоги або в місії з підтримання миру відповідно до Статуту Організації Об’єднаних Націй, поки вони мають право на захист, яку міжнародне гуманітарне право забезпечує цивільним особам або цивільним об’єктам, та (б) завданні ударів по будівлях, матеріалах, медичних установах і транспортних засобах, в тому числі по персоналу, які використовують розпізнавальні емблеми, встановлені Женевськими конвенціями від 12 серпня 1949 року, віднесені до воєнних злочинів щодо гуманітарних операцій та емблем (§ 10 Кодексу), а за КК Молдови 2002 року – до воєнних злочинів, які полягають у застосуванні заборонених методів війни (п.п. с та d ч. 3 ст. 137-4 Кодексу). Утім, в контексті усього масиву змін, що були внесені до КК Молдови 2002 року внаслідок реформи 2013 року, подібні відмінності не виглядають принциповими та не ставлять під сумнів зроблений вище висновок – вирішальний вплив на зазначену реформу справило саме німецьке кримінальне законодавство.

Орієнтуючись на КЗпМП ФРН 2002 року, при вдосконаленні національного законодавства молдовська влада запозичила й концептуальний підхід, відповідно до якого стаття 8 РС не може вважатись “висіченим у камені” еталоном, який вимагає безумовного наслідування. Зокрема, це положення встановлює доволі обмежену юрисдикцію МКС щодо воєнних злочинів, вчинених у контексті збройного конфлікту неміжнародного характеру. У той же час в звичайовому міжнародному гуманітарному праві простежується тенденція до зближення правових режимів збройних конфліктів міжнародного та неміжнародного характеру, що не може не відобразитись на

¹ Пояснительная записка к проекту Закона о внесении изменений и дополнений в Уголовный кодекс Республики Молдова 2013 (Правительство Республики Молдова). <<http://www.parlament.md/LegislationDocument.aspx?Id=9de597c3-9d22-4946-a3e1-dd04c54c7beb>> (2018, лютий, 14).

криміналізації серйозних порушень міжнародного гуманітарного права. Саме на цій тенденції й ґрунтуються положення §§ 8-12 КЗпМП ФРН 2002 року, в яких контекстуальний елемент воєнних злочинів має один і той самий вигляд – “той, хто у зв’язку зі збройним конфліктом міжнародного або неміжнародного характеру [вчинить]”. Як наслідок, § 11(3) КЗпМП ФРН 2002 року встановлює кримінальну відповідальність за заподіяння у контексті збройного конфлікту неміжнародного характеру, наприклад, масштабної, тривалої та серйозної шкоди навколишньому природному середовищу, яка буде явно надмірною у порівнянні з конкретною та безпосередньо очікуваною загальною військовою перевагою, хоча у статтях 8(с) та (е) РС, що “кодифікують” воєнні злочини, вчинені у зв’язку із неміжнародним збройним конфліктом, таке діяння не згадується. Однак, наслідуючи в питанні про “каталог” воєнних злочинів, вчинених в контексті збройного конфлікту неміжнародного характеру КЗпМП ФРН 2002 року (а не РС), молдовська влада і в даному випадку не обмежилась відтворенням тексту німецького кримінального закону. Понад те, видається, що в певному аспекті їй навіть вдалось викласти положення КК Молдови 2002 року у більш досконаліший спосіб. Зокрема, ч. 1 ст. 137 цього Кодексу (в чинній редакції) передбачає відповідальність за низку воєнних злочинів проти особи, що можуть вчинятись виключно в рамках збройного конфлікту міжнародного характеру. Зміст цього положення обумовлений тим, що попри зближення правового регулювання збройних конфліктів міжнародного та неміжнародного характеру воно все ж *a priori* не може бути ідентичним. Наприклад, сучасне міжнародне гуманітарне право передбачає, що режим окупації може мати місце виключно в рамках збройного конфлікту міжнародного характеру. Таким чином, певні воєнні злочини (наприклад, переміщення державою-окупантом частини свого населення на окуповану територію) справді можуть вчинятись виключно в контексті цього типу збройного конфлікту, що й віддзеркалює ч. 1 ст. 137 КК Молдови 2002 року. Менш досконалим в цьому аспекті видається § 8 КЗпМП ФРН 2002 року, який текстуально не виокремлює специфічну групу воєнних злочинів проти особи, які можуть бути вчинені в контексті лише одного типу збройного конфлікту.

Врешті-решт важливо відмітити, що в рамках реформи 2013 року молдовський законодавець виключив з тексту КК Молдови 2002 року архаїчні статті 389-392 (див. про них вище). У контексті новел, які принесла з собою реформа, подальше існування цих положень втрачало сенс.

Недоліки реформи 2013 року: неповна та надмірна криміналізація діянь. Віддаючи належне зусиллям молдовської влади, все ж не можна залишити поза увагою те, що їй не вдалося досягти абсолютної узгодженості з міжнародним правом в питанні кримінальної відповідальності за воєнні злочини. Зокрема, це втілюється в проблемах “недо-” та “надкриміналізації” воєнних злочинів у порівнянні з міжнародним правом.

Найбільш яскравим прикладом неповної криміналізації є ч. 5 ст. 137-3 КК Молдови 2002 року, яка встановлює відповідальність за “віроломне вбивство однієї або декількох осіб, передбачених пунктом с) статті 127-1, вчинене в рамках міжнародного або неміжнародного збройного конфлікту”. Ключовими ознаками цього складу злочину є віроломний характер позбавлення особи чи кількох осіб життя та спеціальний статус потерпілого, а саме – їх належність до числа осіб, що мають статус *hors de combat* (п. с) статті 127-1 КК Молдови 2002 року), тобто “член[ів] збройних сил та комбатантів протилежної сторони, які склали зброю або за будь-якої причини не мають більше засобів захисту і не знаходяться під владою протилежної сторони”. Проблемність ч. 5 ст. 137-3 КК Молдови 2002 року полягає в тому, що відповідно до статей 8(2)(b)(xi) та (2)(e)(ix) РС, з одного боку, та статті 8(2)(b)(vi) РС, з іншого боку, віроломне позбавлення життя особи, що належить до протилежної сторони конфлікту, та позбавлення життя особи, що перебуває в стані *hors de combat*, є двома різними воєнними злочинами, оскільки в основі кожного із них знаходяться різні серйозні порушення міжнародного гуманітарного права. На це вказує хоча б зміст віроломства відповідно до статті 37(1) Додаткового протоколу до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 р., що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів, від 8 червня 1977 р.:

“Заборонено вбивати, завдавати поранення або брати в полон противника, вдаючись до віроломства. Віроломством вважаються дії, спрямовані на те, щоб викликати довіру противника і примусити його повірити, що він має право на захист і зобов’язаний надати такий захист згідно з нормами міжнародного права, застосовуваного в період збройних конфліктів, з метою обману такої довіри. Прикладами такого віроломства є дії:

а) симулювання наміру вести переговори під прапором перемир’я або симулювання капітуляції;

- b) симулювання виходу із строю внаслідок поранення або хвороби;
- c) симулювання володіння статусом цивільної особи або некомбатанта; і
- d) симулювання володіння статусом, що надає захист, шляхом використання знаків, емблем або форменого одягу Організації Об'єднаних Націй, нейтральних держав, які не є сторонами, що перебувають у конфлікті”.

Іншими словами зміст віроломства прямо не пов'язаний з перебуванням потерпілого в стані *hors de combat*. Понад те, очевидно, що для позбавлення життя потерпілого, який перебуває в такому стані, взагалі немає сенсу вдаватись до віроломства.

Таким чином, молдовський законодавець з малозрозумілих причин “схрестив” у тексті ч. 5 ст. 137-3 КК Молдови 2002 року ознаки двох різних серйозних порушень міжнародного гуманітарного права, створивши тим самим малоприслатний для застосування склад-”гібрид”. Ситуація виглядає тим більш дивною, враховуючи, що ч. 1 ст. 137-3 КК Молдови 2002 року прямо та чітко розмежовує поранення особи, яка має статус *hors de combat*, та віроломне поранення.

Прикладом надмірної криміналізації порушень міжнародного гуманітарного права є п. а) ч. 1 ст. 137-1 КК Молдови 2002 року, який встановлює відповідальність за “вчинення проти однієї або декількох осіб, що охороняються міжнародним гуманітарним правом, в рамках міжнародного чи неміжнародного збройного конфлікту... звалтування, оборнення в сексуальне рабство, примушення до проституції, незаконне позбавлення свободи будь-якої вагітної жінки, яка стала вагітною у примусовому порядку, з метою зміни етичного складу будь-якого населення, примусової стерилізації або будь-яких інших видів сексуального насильства”. На відміну від статей 8(2)(b)(xxii) та (2)(e)(vi) РС, вказане вище положення молдовського законодавства не містить вказівки на якісний критерій “інших видів сексуального насильства”. Зокрема, не вимагається, щоб вони досягали рівня серйозного порушення міжнародного гуманітарного права. Це упущення є принциповим, оскільки далеко не всі порушення міжнародного гуманітарного права визнаються воєнними злочинами. “Лише ті порушення [міжнародного гуманітарного права], які були спеціально “криміналізовані”, тобто за вчинення яких звичаєве або договірне міжнародне право встановлює індивідуальну кримінальну відповідальність, можуть кваліфікуватись як воєнні злочини”¹. Підтвердженням цієї тези є, наприклад, те, що Женевські конвенції про захист жертв війни від 12 серпня 1949 року вимагають від держав-учасниць “приймати будь-які законодавчі акти, необхідні для встановлення ефективних кримінальних покарань для осіб, які вчиняють або віддають накази вчинити будь-які із серйозних порушень цієї Конвенції”, або те, що стаття 8 РС називає воєнними злочинами виключно: 1) серйозні порушення Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року (стаття 8(2)(a) Статуту); 2) інші серйозні порушення законів і звичаїв, що застосовуються в міжнародних збройних конфліктах (стаття 8(2)(b) Статуту); 3) серйозні порушення статті 3, спільної для чотирьох Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року (статті 8(2)(c) Статуту); 4) інші серйозні порушення законів і звичаїв, що застосовуються у збройних конфліктах неміжнародного характеру (стаття 8(2)(e) Статуту).

Висновки. Модернізація положень кримінального законодавства Молдови щодо відповідальності за воєнні злочини, яка відбулась в 2013 року, є непересічним кроком молдовської влади, адже їй вдалося якісно вдосконалити вказані положення, максимально узгодивши їх з положеннями міжнародного кримінального права, та сміливо змінити вектор розвитку цього аспекту національного кримінального права. Зміст статей 137-137-4 КК Молдови 2002 року наближений до найбільш прогресивних європейських практик “доместикації” міжнародного кримінального права й вже нічим не нагадає консервативний та спрощений пострадянський підхід.

Для України молдовський досвід є вагомим аргументом у можливій дискусії про те, чи вимагає ефективне співробітництво України з МКС внесення змін до кримінального законодавства. Мотиви реформи 2013 року, задекларовані молдовською владою, як видається, є абсолютно релевантними й в даному випадку навіть попри те, що Україна поки не ратифікувала РС, а лише визнала юрисдикцію МКС. І у випадку ратифікації Статуту, і у випадку визнання юрисдикції МКС, механізм комплементарності, передбачений статтю 17 РС, працює однаково, а отже – недоліки кримінального законодавства України можуть негативно відобразитись на співпраці з МКС. Понад

¹ Ambos, K., Triffterer, O. (2016). Rome Statute of the International Criminal Court: A Commentary. 3d ed. Beck/Hart, 305.

те, ці недоліки позначаються негативним чином на українській судовій практиці в справах про воєнні злочини, яка вже починає зароджуватись¹.

Окрім того, реформа 2013 року є ілюстрацією того, що якими б міцними не були національні традиції кримінального права, це не означає необхідності сліпого та інерційного слідування їм або неможливості відступу від них на користь більш прогресивних зразків правотворчості. На даний момент кримінальне законодавство України в питанні відповідальності за воєнні злочини з одного боку втілює в собі усі вади традиційного пострадянського підходу до цього питання, а з іншого – є навіть ще більш проблемним через збереження архаїчних по своїй суті статей 432-434 КК України 2001 року, які лише вводять в оману “адресатів” кримінального закону. Наприклад, навряд чи зможуть розрізнити “погане поводження”, про яке йдеться в статті 434 КК України 2001 року, та “жорстоке поводження”, про яке говорить стаття 438 цього Кодексу, навіть ті, хто уклали його текст.

Врешті-решт молдовський досвід є цінним для України і з точки зору можливих ризиків, які несе за собою кардинальна зміна підходу до криміналізації воєнних злочинів на національному рівні. Конкретизація положень кримінального закону, що описують серйозні порушення міжнародного гуманітарного права, вимагає виваженого та відповідального підходу до формулювання їх тексту. Чим менше цей процес супроводжуватиметься невиправдано вільним трактуванням правил міжнародного права (як у випадках з п. а) ч. 1 ст. 137-1 та ч. 5 ст. 137-3 КК Молдови 2002 року), тим більш ймовірно, що його мета (запобігання надмірному задіяню механізму комплементарності МКС в аспекті відповідальності за воєнні злочини) та над-мета (максимальна узгодженість національного та міжнародного кримінального і гуманітарного права) будуть досягнуті.

References:

1. *Association Agreement between the European Union and its Member States, of the one part, and Ukraine, of the other part* (adopted 27 June 2014, entered into force 01 September 2017) <http://eurlex.europa.eu/legalcontent/EN/TXT/?uri=uriserv:OJ.L_.2014.161.01.0003.01.ENG> (2018, February, 14).
2. *Rome Statute of the International Criminal Court* (adopted 17 July 1998, entered into force 01 July 2002) <<https://www.icc-cpi.int/resource-library/Documents/RS-Eng.pdf>> (2018, February, 14).
3. *Act to Introduce the Code of Crimes against International Law 2002* (Bundestag) <<https://www.mpicc.de/files/pdf1/vstgbleng2.pdf>> (2018, February, 14).
4. *Crimes Against Humanity and War Crimes Act 2000* (Senate and House of Commons of Canada) <<http://laws-lois.justice.gc.ca/PDF/C-45.9.pdf>> (2018, February, 14).
5. *International Crimes Act 2003* (Raad van State, Staten-Generaal) <https://documents.law.yale.edu/sites/default/files/netherlands_-_international_crimes_act_english_.pdf> (2018, February, 14).
6. Kuchevska, S.P. (2009). *Problemy harmonizaciyi zakonodavstva Ukrayiny pro kryminalnu vidpovidalnist ta Statutu Mizhnarodnogo kryminalnogo sudu: dys...kand. yuryd. nauk* [The issues of harmonization of Ukrainian legislation on criminal responsibility and the Statute of the International Criminal Court: thesis for PhD degree in Law]. Lviv. [in Ukrainian].
7. Mokhonchuk, S.M. (2014). *Kryminalno-pravova ohorona myru ta bezpeky lyudstva: avtoref. dys... d-ra yuryd. nauk* [The Criminal and Legal Protection of Peace and Security of Mankind: thesis for ScD degree in Law]. Kharkiv. [in Ukrainian].
8. UNGA Res 68/262 (27 March 2014) UN Doc A/RES/68/262. <http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/RES/68/262> (2018, February, 14).
9. UNGA Res 71/205 (19 December 2016) UN Doc A/RES/71/205. <http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/RES/71/205> (2018, February, 14).
10. *Ugolovnyj kodeks 1961* [Criminal Code 1961] (*Parliament of the Republic of Moldova*). <<http://lex.justice.md/index.php?action=view&view=doc&lang=2&id=314072>> (2018, February, 14). [in Russian].
11. *Kryminalnyj kodeks Ukrayiny 1960* [The Criminal Code of Ukraine] (The Verkhovna Rada of Ukraine). <<http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2002-05>> (2018, February, 14). [in Ukrainian].
12. *Geneva Convention for the Amelioration of the Condition of the Wounded and Sick in Armed Forces in the Field* (adopted 12 August 1949, entered into force 21 October 1950) 75 U.N.T.S. 31 <<https://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/Volume%2075/volume-75-I-970-English.pdf>> (2018, February, 14).
13. *Geneva Convention for the Amelioration of the Condition of the Wounded, Sick and Shipwrecked Members of the Armed Forces at Sea* (adopted 12 August 1949, entered into force 21 October 1950) 75 U.N.T.S. 85

¹ Див. детальніше Задоя, К. (2017). Кримінальна відповідальність за воєнні злочини, вчинені на території Донбасу. *Юридичний вісник України*, 33, 12-13; 34, 12-13; 35, 11.

- <<https://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/Volume%2075/volume-75-I-971-English.pdf>> (2018, February, 14).
14. *Geneva Convention Relative to the Treatment of Prisoners of War* (adopted 12 August 1949, entered into force 21 October 1950) 75 U.N.T.S. 135 <<https://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/Volume%2075/volume-75-I-972-English.pdf>> (2018, February, 14).
 15. *Geneva Convention relative to the protection of civilian persons in time of war* (adopted 12 August 1949, entered into force 21 October 1950) 75 U.N.T.S. 287 <<https://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/Volume%2075/volume-75-I-973-English.pdf>> (2018, February, 14).
 16. Pictet, J (1952). Commentary on the Geneva Conventions of August 12 1949. *Volume I*. Geneva: International Committee of the Red Cross
 17. *Ugolovnyj kodeks Respubliki Moldova 2002* [Criminal Code of the Republic of Moldova] (Parliament of the Republic of Moldova). <<http://lex.justice.md/viewdoc.php?action=view&view=doc&id=333674&lang=2>> (2018, February, 14). [in Russian].
 18. *Model'nyj ugolovnyj kodeks. Rekomendatel'nyj zakonodatel'nyj akt dlja Sodruzhestva Nezavisimyh gosudarstv 1996* [The Model Criminal Code for Member Nations of the Commonwealth of Independent States, an advisory legislative instrument] (Interparliamentary Assembly of Member Nations of the Commonwealth of Independent States) <<http://docs.cntd.ru/document/901781490>> (2018, February, 14). [in Russian].
 19. *Ugolovnyj kodeks Rossijskoj Federacii 1996* [The Criminal Code of the Russian Federation 1996] (State Duma, Federation Council). <http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_10699/> (2018, February, 14). [in Russian].
 20. *Kryriminalnyj kodeks Ukrayiny 2001* [The Criminal Code of Ukraine] (The Verkhovna Rada of Ukraine). <<http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>> (2018, February, 14). [in Ukrainian].
 21. Sayapin, S. (2014). *The Crime of Aggression in International Criminal Law: Historical Development, Comparative Analysis and Present State*. Springer Science & Business Media.
 22. Esakov, G.A., Rusinova, V.N., Bogush, G.I. (2017). *Mezhdunarodnye prestuplenija: model' implementacii v rossijskoe ugolovnoe zakonodatel'stvo* [International crimes: the model of implementation into Russian criminal legislation]. Moscow: Prospekt. [in Russian].
 23. *Codul Penal 1968* (Parlamentul). <<http://legislatie.just.ro/Public/DetaliiDocument/38070>> (2018, February, 14).
 24. *Zakon № 64 ot 04.04.2013 o vnesenii izmenenij i dopolnenij v Ugolovnyj kodeks Respubliki Moldova № 985-XV ot 18 aprelja 2002 goda* [Law № 64 04.04.2013 on Amendments to the Criminal Code of Republic of Moldova] (*Parliament of the Republic of Moldova*) (2013). <<http://lex.justice.md/ru/347974/>> (2018, February, 14).
 25. *Protocol Additional to the Geneva Conventions of 12 August 1949, and relating to the protection of victims of international armed conflicts (Protocol I)* (adopted 08 June 1977, entered into force 7 December 1978) 1125 U.N.T.S. 3 <<https://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/Volume%201125/volume-1125-I-17512-English.pdf>> (2018, February, 14).
 26. *Protocol Additional to the Geneva Conventions of 12 August 1949 and relating to the protection of victims of non-international armed conflicts (Protocol II)* (adopted 08 June 1977, entered into force 7 December 1978) 1125 U.N.T.S. 609 <<https://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/Volume%201125/volume-1125-I-17513-English.pdf>> (2018, February, 14).
 27. *Pojasnitel'naja zapiska k projektu Zakona o vnesenii izmenenij i dopolnenij v Ugolovnyj kodeks Respubliki Moldova 2013* [Explanatory memorandum to the Law on Amendments to the Criminal Code of the Republic of Moldova 2013] (*Government of the Republic of Moldova*) <<http://www.parlament.md/LegislationDocument.aspx?Id=9de597c3-9d22-4946-a3e1-dd04c54c7beb>> (2018, February, 14). [in Russian].
 28. Ambos, K., Triffterer, O. (2016). *Rome Statute of the International Criminal Court: A Commentary*. 3d ed. Beck/Hart.
 29. Zadoya, K. (2017). Kryriminalna vidpovidalnist za voyenni zlochyny, vchyneni na terytoriyi Donbasu [Criminal responsibility for war crimes committed on the territory of Donbass]. *Yurydychnyj visnyk Ukrayiny* [Law Herald of Ukraine], no. 33, 12-13; 34, 12-13; 35, 11. [in Ukrainian].